

Kalkan Açıkkapı, Duygu (2022). "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başlarında Amasya Kent Merkezinde Yeşilirmak Üzerinde Bulunan ve Günümüze Ulaşmayan Su Yapıları" *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. Amasya Özel Sayısı, s. 97-127.

19. YÜZYILDA VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA AMASYA KENT MERKEZİNDE YEŞİLIRMAK ÜZERİNDE BULUNAN VE GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN SU YAPILARI

THE DISAPPEARING WATER STRUCTURES ON THE YEŞİLIRMAK RIVER OF AMASYA IN NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

Dr. Öğr. Üyesi Duygu KALKAN AÇIKKAPI*

Amasya Üniversitesi

duygu.kalkan@amasya.edu.tr

Öz

Amasya kentinin ortasından geçen Yeşilirmak, kıyısında bulunan verimli arazileri sulamak ve yerleşim yerlerinin ihtiyacı olan suyu karşılamak amacıyla bir kaynak görevi görmüştür. Bu su kaynağının verimli bir şekilde kullanılabilmesi ve su gücünden yararlanmak için zaman içerisinde kıyılara ve ırmağın üzerine suyu kaldırma ve taşıma amaçlı yapılar inşa edilmiştir. 20. yüzyılın ortalarına kadar izi sürülebilen bu yapıların zamanla teknolojik açıdan daha gelişmiş işlemlere sahip yapılarla yer değiştirmesi, bağ ve bahçelerin yerlerini başta konut olmak üzere çeşitli kentsel fonksiyon alanlarına bırakması ve taşkınların can ve mal kayıplarına neden olması sonucunda ırmak üzerinde bulunan bu yapılar kaldırılmıştır. Bu çalışmada incelenen su yapıları; su dolapları, su değirmenleri ve su bentleridir. Kentte zaman içerisinde ve ihtiyaçlar doğrultusunda inşa edilen ve günümüze ulaşamayan bu su yapılarının 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ortalarına

kadar gelen süreçte kentin doğal ve yapılı çevresinin oluşumuna yaptığı katkıyı, kent ve yerel halk için önemini, kente gelen seyyahların, yerel tarihçilerin ve devlet arşivlerinin sunmuş olduğu belgeler ışığında incelemek ve fotoğraf arşivlerinden yararlanarak sunmak amaçlanmıştır. Çalışmanın başlıca kaynakları Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi'nden elde edilen belgeler, yerel tarihçilerin kente ilişkin kayıtlarının yer aldığı ve Amasya Belediyesi Kültür Yayınları aracılığıyla günümüz Türkçesine çevrilen eserler, seyahatnameler, İBB Atatürk Kitaplığı ve *Fonds Albert Gabriel INHA, Médiathèque du Patrimoine et de la Photographie* fotoğraf arşivleridir.

Anahtar Kelimeler: Su değirmenleri, su dolapları, su bentleri, kent tarihi, Yeşilirmak, Amasya.

Abstract

Yeşilirmak, passing through the center of the city of Amasya, served as a source to irrigate the fertile lands on its shore and meet the water needs of the settlements. The water structures built to lift and carry water, apparently seen until the mid-20th century, on the river or its banks. While the technologically advanced devices replaced them over time, vineyards and gardens were altered by various urban function areas, especially residences, and floods caused loss of life and property, so it was decided to remove them. The water mills, the water wheels, and the dams were the water structures that were examined. This study investigates the development of the city's natural and built environment and presents the locals' socio-cultural relations during the 19th to the mid-20th century. The documents were obtained from travellers' notes, local historians' manuscripts, and government archives. The primary sources of the study are the documents obtained from the Ottoman and the Republic Archive of the Directorate of State Archives, the works containing the translated records of local historians about the city published by Amasya Municipality, travelogues, photo archives of İBB Atatürk Library and *Fonds Albert Gabriel INHA, Médiathèque du Patrimoine et de la Photographie*.

Keywords: Water mills, water wheels, dams, urban history, Yeşilirmak river, Amasya.

Giriş

Doğanın insanı, insanın doğayı kontrolü karşılıklı ve etkileşimli olarak tarih boyunca süregelmıştır. Doğanın insana sunduğunu

nasıl kullandığı, neye dönüştürdüğü, hangi ihtiyaçlarını karşıladığı, bu ihtiyaçlar doğrultusunda ne inşa ettiği medeniyetlerin gelişimine etki etmiştir. Coğrafya, iklim ve çevresel unsurlar, yerleşim yerlerindeki inşa kararlarını etkilemiş ve fiziksel dokuyu sürekli bir değişim ve dönüşüm içerisinde bırakmıştır. Bu süreçte su kaynakları, insanlar için hayati gerekliliğinin yanı sıra, yerleşim yerlerinin seçiminde de önemli bir rol oynamıştır.

Amasya tarihi kent merkezinde yer alan ve günümüze ulaşamayan su yapılarının kullanılmaya devam edildiği son dönemlere ilişkin bilgi ve belgelerin araştırıldığı bu çalışmada, söz konusu yapıların hem halkın sosyo-kültürel ilişkilerini düzenlemedeki rolü, hem de yapılı çevrenin oluşumuna katkısı incelenmiştir. Yapılan araştırma neticesinde Yeşilirmak üzerinde yer alan su dolaplarının bağ-bahçe ve tarım arazilerini sulamak, konakların su ihtiyacını karşılamak, cami ve hamamlara su sağlamak, su değirmenlerinin, ipek fabrikalarının, tabakhanelerin çalışmasını sağlamak amacıyla kullanıldığı anlaşılmıştır. Suyu kaldırma ve taşıma amaçlı inşa edilen su dolapları ve su bentlerinin yakınında çoğu zaman bir değirmen bulunması ve bu değirmenlerin kentin un ihtiyacını karşılamasının yanı sıra ipek üretimi ve deri işlemediliği için de kullanılması kentteki ticari etkinliklerin artmasını da sağlamıştır.

Çalışma kapsamında, Amasya kent merkezinde yer alan su yapılarına ilişkin literatür taraması yapılmıştır. Bu yapılara ilişkin bilgi ve görsellerin yer aldığı kaynaklara erişilmiştir. Arşivlerde yer alan görsellerin bu çalışmada kullanımları hususunda gerekli izinler alınmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde Amasya kenti ve su yapılarına ilişkin tarihi bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Amasya'da yaşayan yerel tarihçilerin yazmış olduğu el yazması eserlerin çevirilerinin, Amasya'ya gelen seyyahların gözlem notlarının ve Devlet Arşivleri'nden konuyla ilgili ulaşılan belgelerin sunmuş oldukları veriler ele alınmıştır. Bu sayede, bir taraftan sulamanın yerel halkın gündelik hayatına etkisinin kayıtları, diğer taraftan sulama

ve ırmağın kontrolünün yapılı çevrenin dönüşümüne etkisi açığa çıkarılmıştır.

1.Amasya Kenti Konumu ve Jeomorfolojisi

Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Amasya kenti günümüzde Samsun, Tokat, Çorum ve Yozgat illeri ile çevrilidir. Kentin dikkate değer jeomorfolojik özelliği dağlarla çevrili olması ve derin bir vadiye yerleşmiş olmasıdır. Amasya kent merkezi Harşena ve Ferhat Dağları ile çevrili bir vadiye yer almaktadır. Yerleşim alanlarının bulunduğu Yeşilirmak Vadisi'ne adını veren Yeşilirmak nehri (antik dönemde İris) bu vadinin içinden geçmektedir. Kentin ortasından geçen ırmak sayesinde iki kıyıya ayrılan kent (Görsel 1), ırmak kıyısında yer alan konutlar, camiler, değirmenler vb. yapıları çevre öğelerinin kıyı boyunca dizilmesine ve böylece yerleşim yerlerinin bu özelliği ile öne çıkmasına imkan sağlamıştır. Vadinin dar olması nedeniyle, vadi tabanında dar bir kesim yerleşmeye uygun olduğundan, şehir vadi yamaçlarına doğru gelişmiştir. Ancak, yamaçların elverişsiz fiziki koşulları nedeniyle de yerleşim yamaçlarda yoğun olamamaktadır. Bu nedenle kentin fiziki dokusu Yeşilirmak vadisi boyunca doğu-batı yönünde gelişmiştir (Doğaner ve Tuncel, 1989: 48). Amasya, jeomorfolojik konumu nedeniyle fiziksel bütünlüğünü yüzyıllardır korumuş, ırmak yatağı boyunca doğrusal bir yerleşim oluşmuştur. Kentin ana yerleşim alanları, insan ve doğal çevre arasındaki dinamik ilişkiyi gösterecek şekilde, su kıyısında kurulmuştur. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında su ve kent arasındaki ilişki, ırmak kıyısında yer alan bağ ve bahçeler, su değirmenleri, ırmak üzerinde inşa edilen köprüler, su dolapları ve su bentleri aracılığıyla kendini apaçık göstermektedir (Görsel 2).

Yeşilirmak'ın sağladığı suyun yanı sıra, dağlardan gelen doğal kaynak suları da kentlinin istifadesine sunulmuştur. Amasya Kalesi'nin bulunduğu mevkide Karaman Dağı, Kırklar Dağı ve Karasu su kaynakları bulunmaktadır (Göztaş, Doğanbaş, Özdemir ve Mesci, 2017: 14). Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin Yaşar'ın yazdığı "*Amasya Tarihi*" eserinde çeşmelerde akan suyun kaynağı dört adet olarak belirtilmiştir. İlk üçünün Çakallar mevkiinden getirilen Kaya Paşa Suyu, Üçler Suyu ve Acem Ali Suyu, dördüncü

kaynağın ise Ferhat Dağından ıkararak Kara Kaya mevkiine doğru akan ve Alışır suyu ya da ırır suyu diye bilinen su kaynağı olduğunu Göztaş vd. (2017: 67) aktarmışlardır.

1.1.Tarihi Kaynaklarda Su Dolapları ve Su Değirmenleri

Su kaynaklarının kullanımı ve taşınması ile ilgili ilk gelişmeler sulama tekniklerinin tarımsal faaliyetlerin gelişiminde kullanılması, sonrasında ise kent merkezlerine yerleşimlerin başlamasıyla gerçekleşmiştir. Neolitik ağda (yaklaşık M. 5700–2800), su akışını kontrol etmeye yönelik ilk başarılı çalışmalar, tarımsal ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirilmiştir. Mezopotamya'da Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği bölgede yerleşen Sümer Uygarlığı büyük ölçekli sulama faaliyetleri gerçekleştirdiğinden beri o bölgede yerleşim süregelmiştir. Antik Mısırlılar (yaklaşık M. 5200–4000) tarafından tarım, Nil Nehri vadisinde yer alan Fayyum'da başlamıştır. Fırat ve Dicle nehirlerinin taşkınları ile karşılaştırıldığında doğal bir drenaja sahip olan Nil Nehri'nde taşkınlar nadiren ani baskınlar şeklinde olup, çoğu zaman ngrlebiliridir. Fırat ve Dicle nehirlerinin taşkınları ise ilkbaharda, sonbahardaki ekim zamanından çok önce gerçekleşmekte, araziler sular altında kalmaktadır. Bu nedenle Mezopotamyalılar, nehirlerdeki suyu başka yöne çekmek için kanallar inşa etmek zorunda kalmıştır. Su kaldırma araçlarından ilki şaduf adı verilen kuyu, ırnak ya da kanaldan su çekmeye yarayan bir sistemdir. Bir diğeri ise Persler tarafından kullanılan kanat sistemidir (Mays, 2010: 1-2). Erken dönem uygarlıklarının yerleşim merkezlerinde kullandığı su kaynakları arasında nehirlere bağlanan kanallar, yağmur suyu toplama sistemleri, kuyular, su kemerleri ve yeraltı su sarnıçları bulunmaktadır (Mays, 2010: 6).

Ahşap bir ark kullanılarak suyu kaldırma sistemi Arapça *noria* ya da *saqiya* olarak adlandırılmaktadır. Halep civarında ise Farsça *dolab* kelimesi hayvan gücüyle döndürülen çarklar için, Fas'ta ise su gücüyle dönen su çarkları için kullanılmaktadır. Su arklarının hayvan gücü, insan gücü ve su gücü ile çalışan mekanizmalar olarak ue ayrıldığını söyleyen de Miranda (2006: 43-44) genel olarak kullanılan terimlerin ortak bir karşılığının bulunmadığına

da dikkat çekmiştir. Su dolabının tanımını yapan Özbay (2012: 7), su kaynağının yüksekinde ya da uzağında kalan tarla, bahçe veya yerleşimlere su sağlamak amacıyla, ırmak, kuyu gibi kaynaklardan su çekmeye yarayan, suyu taşıyacak kapların sabitlendiği bir ya da birçok çarkı ve bu çarkı destekleyen basit ya da anıtsal elemanları bulunan bir tertibattan oluştuğunu belirtmiştir. Gereken suyu kaldırma gücünü akarsu üzerinde yer alan çarkın etrafına yerleştirilen paletlerin sağladığını belirten Bir, Acar ve Kaçar (2012: 34); nehirdeki suyun bir bent vasıtasıyla kanala sıkıştırılarak baraj etkisi yaratılıp suyun akış hızının arttırıldığını, böylece suyun paletlere temas ettiği noktada hızlı akmasının sağlandığını açıklamıştır. Su çarkları genelde köprü ayaklarının arasına ya da yakınına yerleştirilmektedir. İki nehir yakasında yer alan yerleşim yerlerine kolay ulaşım sağlamak amacıyla değirmenler de köprülere yakın yerlerde inşa edilmektedir (Bir vd., 2012: 34).

Antik dönemin en önemli yazılı mimarlık kaynaklarından biri olan “De Architectura” (Mimarlık Üzerine On Kitap) adlı eserinin onuncu kitabında, Vitruvius (MÖ. 80-20) (2005: 213) su çarkları ve su değirmenlerinin çalışma tekniğine ilişkin bilgiler aktarmaktadır. Yüzeilerine nehrin akıntısının çarpmasıyla hareket eden ve tekerleği döndüren tahtaların yerleştirilmesiyle kovaların yukarı çıkarken su ile dolarak aşağı inerken suyu kendiliğinden su havuzuna ya da su kanalına aktaracağını böylece insan gücüne gerek duyulmadan nehrin yardımıyla bu çarkların hareket edeceğini anlatmaktadır. Su değirmenlerinin de aynı ilkelerle çalıştığına değinerek, değirmenlerde ayrıca dingilin ucuna dikey olarak yerleştirilen dişli bir silindir ile yatay olarak yerleştirilen ve değirmen taşına bağlanan bir küçük dişli silindirin daha yer aldığını, böylece değirmenin deviniminin sağlandığını belirtmektedir.

Anadolu’da su değirmenlerinin varlığına ilişkin ulaşılabilen en eski yazılı kaynaklardan biri Amasyalı coğrafyacı Strabon’a (MÖ. 64-MS. 25) ait olan “*Geographica XII*” (Coğrafya) eseridir. Strabon su değirmeninin Pontus Kralı Mitridat’ın sarayı ile birlikte yaklaşık MÖ. 1. yüzyılda günümüzde Tokat Niksar’da yer alan

Kabeira'da Kelkit ayı üzerinde inşa edildiğini belirtmiştir (Strabo, 1961: 429). Tuzcu'nun aktarımıyla, değirmenlerin bahsinin geçtiği bir diğer Antik döneme tarihlenen kaynak Plinius Caius-Secondus (MS. 23-79) tarafından yazılan "*Historia Naturalis*" (Doğa Tarihi) eseridir. Plinius, Amasya'da köylerde el değirmenleriyle un ğtldğnden ve Yeşilirmak ve diğer akarsuların kenarlarında su ile çalışan birçok un değirmenin varlığından bahsetmektedir (Tuzcu, 2007: 10).

14. yüzyılda İbn Battûta, Amasya'nın büyük bir ırmak kenarında, çevresi bağ ve bostanlarla kaplı, meyvelik ve ağaçlık bir şehir olduğunu, ırmak üzerine kurulan dolaplarla çekilen su ile evlerin ve bostanların sulandığını belirtir (İbn Battûta, 2004: 417). İbn Battûta'nın çağdaşı olan Ebu'l-Fidda o dönemde Eretna hakimiyeti altında olan Amasya'yı "*kalesi ve suruyla büyük bir şehirdir; pek çok bahçesi ve büyük bir nehri vardır. Su dolapları bahçeleri sular*" diyerek tasvir etmiştir (İbn Battûta, 2004: 451).

Abd-zâde Hüseyin Hüsameddin Yaşar, "Amasya Tarihi" eserinin Amasya'nın tasvirlerine yer verdiği kısmında Amasya hakkında söylenenleri derlemiştir (Yaşar, 1986: 7). Yaşar'ın başvurduğu kaynaklardan biri de Siph-zâde Mehmed Efendi'nin 16. yüzyılda kaleme aldığı "*Evzahu'l-Meslikil Ma'rifeti'l-Bldnve'l-Memâlik*" adlı eserdir. Danış (2017: 4), bu eserde ana kaynak olarak Eb'l-Fid'nın 14. yüzyıla tarihlenen eseri "*Takvm'l-bldn*"a başvurulduğundan bahsetmiştir. Mehmed Efendi eserinde, Amasya kentini "*suru, kalesi, bostanları, büyük ırmağı ve ırmağın üzerinde yer alan su dolapları vardır*" diyerek betimlemektedir (Danış, 2017: 319). Yaşar'ın belirttiği bir başka eser olan "*D'iret'l-ma'rif*"te de Amasya'nın çok sayıda bağı olduğundan ve bu bağların ırmak ve dolaplar ile sulandığından bahsedilmektedir (Yaşar, 1986: 8).

Değirmenlere ilişkin kayıtlara rastlanan bir diğer belge türü vakfiyelerdir. Örneğin; H. 820 (M. 1418) yılında Bayezid Paşa İmareti Vakfiyesi'nde "*...alak değirmenin yarışı; vakfın alak'daki değirmenin bütünü; Turhal'a bağlı Kalud, Ovacık ve Bacur köylerinin, değirmenleriyle birlikte tümü; ...Celal değirmenin tamamı; Darüşşifa yakınındaki değirmenin hepsi...*"

tanımlarında vakfedilen değirmenlerin isimlerine rastlanmaktadır (Yardım, 2004: 125-126).

Osmanlı tahrir defterleri değirmenlere ilişkin bilgilerin yer aldığı belgelerden biridir. Sezer (2019: 118), 16. yüzyıl tahrir defterlerinde değirmenlerin *âsiyâb*, *âsiyâb-ı dâne*, *âsiyâb-ı erz*, *âsiyâb-ı galle*, *değirmen* ve *seylâb* şeklinde kaydedildiğini belirtir. Bu kayıtlarda değirmen adı, işletmecisi, *bab* (taş) sayısı ve vergi miktarı yer almaktadır. Bazı değirmenlerin vergi tutarları yerinde *harab* yazıyor olması, bu değirmenin işlemez vaziyette olduğunu ve vergi alınmadığını göstermektedir.

Evliya Çelebi 17. yüzyılda ziyaret ettiği Amasya'ya ilişkin gözlemlerinde Yeşilirmak'ın kente güney tarafından gelip nice bin bağ ve bahçeleri sulayıp, nice yüz su dolaplarını döndürerek kuzeye doğru aktığını belirtmekte, Hama, Adana ve Amasya'nın su dolaplarının meşhur olduğuna dikkat çekmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 215).

2. 19. ve 20. Yüzyıllarda Amasya'da Yer Alan Su Yapılarına İlişkin Yazılanlar

Bağ ve bahçelerin zaman içerisinde yitilmesiyle sulama ihtiyacının kalmaması, ırmağın taşkınlarının kontrol altına alınması ve değirmenlerin işlevini yitirmesiyle beraber, ırmak üzerindeki su yapıları yok olmaya başlamıştır. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında su yapılarının yerel halkın hayatındaki yeri ve önemi, o dönemlere ait belgelerin incelenmesiyle anlaşılmaktadır. Bu belgelerde, mevsimine göre sökülüp yeniden inşa edilebilen, yapımı kolay olan bu küçük boyutlu strüktürlerin yıllar boyunca sürdürülebilir bir kullanıma sahip olmasına, dönemin yapılı çevresini oluşturması açısından önemine, doğal çevre ile ilişkisine, sosyo-kültürel ve ekonomik etkilerine değinilmektedir. Belirtilen tarih aralıklarını içeren kaynaklar için yerel seyyahların ve Amasya'nın yerel tarihçilerinin eserlerine başvurulmuştur. Yabancı seyyahların çalışmaları için öncelikle Ali Tuzcu tarafından hazırlanan "Seyahatnamelerde Amasya" adlı eser taranmıştır. Böylece, değirmenlere, dolaplara ve bentlere ilişkin gözlemlerini aktaran seyyahlar belirlenerek, aslına erişilebilen seyahatnamelerin çevirisi yapılmıştır. Erişilemeyenler için

Tuzcu'nun eseri referans alınmıştır. Son olarak dönemin arşiv belgeleri taranarak ırmak kıyısında ve üzerinde yer alan su yapılarına yönelik birincil kaynaklardan elde edilen bilgiler aktarılmıştır.

2.1.Yerel Kaynaklarda Amasya'daki Değirmenler, Bentler ve Su Dolaplarına İlişkin Tavsiyeler ve Yazılanlar

Bozoklu Osman şakir Efendi'nin 1811 yılına tarihlenen Ali Emiri Tarih 822'de kayıtlı ve elde bilinen tek nüsha olan müellif nüshası "*Musavver Sefâretnâme-i İran*" (Resimli İran Sefâretnâmesi) adlı eserinde bulunan Amasya minyatüründe Yeşilırmak üzerindeki su dolaplarının temsili olarak ikisine yer verilmiştir (Görsel 3). Bu minyatürde nehrin iki yakası köprülerle birbirine bağlanmıştır. Osman şakir Efendi Amasya kentini temsil eden ve kentte öne çıkan yapılı çevre öğelerine yer vermiştir. Su dolaplarını da bu tasvire eklemesi kentin sulama ve suyu kullanma pratiğinin önemini vurgulamaktadır. Bu minyatürde öne çıkarılan binaların; camiler, hamamlar ve konutlardan oluştuğu görölmektedir (Osman şakir Efendi, 1811).

Amasya II. Bayezid Camii şadırvanı kubbe eteğinde bulunan, 1872 yılına tarihlenen ve Zileli Emin tarafından yapılan, İstanbul tasvirlerinin yanı sıra Amasya'ya ilişkin tasvirlerin de yer aldığı minyatürde, su dolabı benzeri figüre ve değirmen tasvirine (Görsel 4) rastlanmakta ve 1875 yılında aynı sanatçı tarafından yapılan Merzifon Karamustafa Paşa Camii şadırvanı kubbe eteğinde yer alan minyatürde de su dolapları (Görsel 5) yer almaktadır (Uz Taşkesen, 2011: 179). Uz Taşkesen (2011: 183-184), Zileli Emin'in her iki duvar resminde de işlenen su dolaplarının Amasya'ya gelen seyyahların notlarında, bağ-bahçe sulama ve kent sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında ipek fabrikası ve un değirmenleri için de su sağladığının belirtildiğine dikkat çekmektedir.

Kara Müfti-zâde Mustafa Vâzılı Efendi (2014: 4) Amasya ile ilgili muhtelif sorulara ilişkin vermiş olduğu fetvaları içeren "Amasya Fetvaları ve İlk Amasya şehir Tarihi" isimli eserinde, diğer şehirlerle kıyas edilemeyecek olan Amasya'nın bu şehirlerden ayrılan özelliklerini bağ-bahçeleri, ırmakları, kuyuları

ve dolapları, ipek üretimi ve ziraatı olarak sıralamaktadır. Nehrin akıntısının güçlü olduğu yerlere kurulan hamam ve cami dolaplarına ilişkin bir sorunun cevaplanması ile bazı hamam ve camilerin suyunun dağdan gelen doğal su kaynakları kullanılarak, bazılarında ise ırmaktan su sağlandığı anlaşılmaktadır (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 6). Örneğin; Yaşar (1986: 107) “Amasya Tarihi” eserinde, Bayezid Camii için ırmaktan gelen suyun günlerce bulanık akması nedeniyle yeni bir şadırvan yaptırılarak Çakallar’dan gelen suyun kullanılmasının sağlandığını anlatmaktadır.

Mustafa Vazih Efendi’ye yöneltilen bir sorudan dolapların zaman zaman düzeltilmesi gerektiği için bahçıvanların ırmağa girerek su dolaplarını düzelttiği anlaşılmaktadır (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 14). Amasya’da yer alan bazı mesire alanlarına bağ-bahçe yapılmaya başlanmasıyla toprağın yumuşaması sonucunda yağmurlarla birlikte seller meydana gelmeye başlamış, bu durum ise taş ve kumların ırmakta dolmasına ve cami ve hamamların dolap ve değirmenlerine zarar vermesine yol açmıştır. Halkın toplu olarak faydalandığı alanların yeşil alan olarak bırakılması gerektiğine değinen Mustafa Vazih Efendi (2014: 16), bahsi geçen Çakallar ve Soğuk Pınar mevkilerinin Sultan Bayezid Camii vakıf arazisi olduğuna da dikkat çekmektedir. Mustafa Vazih Efendi’ye yöneltilen sorulardan biri de ırmak taşkınları esnasında sürüklenen ağaçların kancacı adı verilen kişiler tarafından kıyıya çekilmesi ile ilgilidir. Yoksul kişilerin, sahibi çıkar umuduyla bu ağaçları kanca ile çekip kenara alması ve ücrete hak kazanması nehrin sağladığı bir başka gelir imkanını göstermektedir (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 20). Benzer şekilde yoksul kişiler tarafından ırmak taşması sonucu sürüklenen ağaçlar kıyıya çekilirse, ağaç sahibinin ispat etmesiyle ağacı alabileceği ancak hâkimin kararıyla kıyıya getirenlere ücret ödenebileceği belirtilmektedir (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 23).

Mustafa Vazih Efendi, su dolaplarının başında bir miktar boş arazi niteliğinde alanın varlığına ilişkin sorulan soruda, bu alanın dolabın harimi içinde olduğu, dolayısıyla dolap sahipleri tarafından kullanıldığından, su kuyularının ve su kanallarının bu

kapsam alanlarının sahipleri dışındaki kişiler tarafından kullanılma hakkı olmadığından bahsetmektedir (Mustafa Vazıh Efendi, 2014: 21). Bir diğer kullanım alanı olarak görölen ırmağa kıyısı olan bağların su kenarında yer alan boş alanlarının kullanımına ilişkin soruya ise bu alanların ırmak taştığında ırmağın, azaldığında ise bağın devamı olduğunu dolayısıyla bağ sahibinin bu kısımda hayvanını bağlayabileceğini ya da başka amaçlarla kullanabileceğini belirtmiştir (Mustafa Vazıh Efendi, 2014: 21). ırmağa kıyısı olan bağ sahiplerinin, ırmaktan su dolabının döneceği kadar bir alanı başkasına satamayacağını ancak kendi dolabının kapsam alanından bir dolaplık yer satabileceğini ifade eden Mustafa Vazıh Efendi (2014: 25), dolabın kapsam alanı hariç topladığı suyun ve aktığı kanalların satılması durumunda, satın alan kişinin satış sonrası suyu diğer kanallara aktararak kendi bahçesine getirebileceğinden ve belirli bir masraf harcanarak yapılan havuzlarda tutulan doğal suyun da satılabileceğinden bahsetmektedir (Mustafa Vazıh Efendi, 2014: 26-27). Ayrıca, bağın yarısını alan bir kişinin aldığı süre içerisinde bağı sulamak için su dolabını tamir ederse, anlaşma sonunda su dolabı için kullandığı malzemeleri kendi için yeniden kullanmak üzere söküp alabileceğini belirtmiştir (Mustafa Vazıh Efendi, 2014: 34). Bu cevaplar doğrultusunda dolapların sahiplerinin olduğu, belirli bir ücret karşılığında dolapların ortak kullanımının söz konusu olduğu ve dolap sahiplerinin dolapların bakım ve tamir masraflarını üstlenmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Dolaplar taşkın sonrası harap duruma gelebildiği gibi yakınlarında yıkılmak üzere olan ağaçların devrilmesiyle de zarar görebilmektedir. Bu durumda ağaç sahibi önceden uyarılmasına rağmen bir önlem alınmamışsa dolap zarar gördüğünde bağın sahibinin dolap sahibinin zararını karşılamak zorunda olduğu belirtilmektedir (Mustafa Vazıh Efendi, 2014: 37). Irmak kenarında bulunan bir ağacın dalları ırmakta çalışan dolabın dönüşünü engellerse dolap sahipleri bu ağacın dallarının kesilmesini sahibinden talep edebilmektedir (Mustafa Vazıh Efendi, 2014: 41). Mustafa Vazıh Efendi, ırmak üzerinde Müslöman ve gayrimüslim herkesin başkalarına zarar vermemek

şartıyla dolap, değirmen, köprü ve sulama arkları yaptırabileceğini belirtmiştir (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 41). Mevsim sonunda dolapların tamir edilmesi, taşan suların bulunduğu deliklerin kapatılması için dolabın söküldüğünü, bu sebeple dolabın parçalarının güvenli bir yere taşınması gerektiğini söyleyen Mustafa Vazih Efendi, zamanında kaldırılmayan dolapların ırmak taşınca suya kapılıp gitmesi durumu ile karşılaştığını da belirtmektedir (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 45). Mustafa Vazih Efendi, su dolabının direk üstü oluklarının bir kişinin bağındayken eskimesi üzerine dolap sahiplerinin eskisinin yerini yeni ve daha sağlam oluklarla değiştiremeyeceğini ve yeni ilaveler yapamayacağını, aynı şekilde ırmak üzerinde çalışan su dolabının su bendi başında ek yapılan kısımlar yıpranıp bağ sahiplerine zarar verirse su dolabının önceki haline geri getirilebileceğini söylemiştir (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 40). Bu durum su dolabına ve bentlere sahip olursa da diğer bağ sahiplerine zarar verecek hiçbir etkinliğe izin verilmediğini göstermektedir.

108

Mustafa Vazih Efendi dolapların ortak kullanımı konusunda, ırmak üzerine, bağları sulamak için ortak dolap kurulduğunu, bu dolabın olduğundan akan sudan halkın kullanım hakkı olacağını da söylemiştir (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 42). Nehrin üzerinde yer alan eski dolapların ortaklaşa kullanıldığı, kullananların bakımını yapıp masrafını nöbet durumuna göre karşıladığı, dolabın kapasitesinin yetmemesi durumunda daha büyük bir dolaba ihtiyaç duyulduğu sorulardan anlaşılmaktadır (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 42). Amasya'da doğal su kaynaklarının çıktığı Çakallar, Soğuk Pınar ve Temenna isimli bölgelerden şehir içindeki hamam ve pınarlara vakfedilmiş sular uzun zamandır herkesin kullanımına aitken, hak sahipleri suyun akışının olduğu yerlere ev sahiplerinin gel geç ve depme denilen küp yerleştirmesine izin verirse hamam ve pınarların suyu kesilebilir, bu durumda bu sulardan yararlanan kişilerin şikayet edip bu küpleri yasal izinle kırıp kaldırtabileceği belirtilmiştir (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 42). Dolaplardan birinin suladığı bağlardan farklı zaman dilimlerinde parçalı sulama yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bu tür farklı zamanlara bölünmüş su kullanım hakkı varsa bir şahsın bu suyu tek seferde kullanmak istemesi durumunda ancak diğer kullanıcıların onayı alınırsa bu mümkün olmaktadır (Mustafa Vazıh Efendi, 2014: 42).

Mustafa Vazıh Efendi'ye sorulan sorulardan birinde Kumalı adı verilen bendin getirdiği su ile dönmekte olan iki dolabın birinin ocağı aşağıda, diğeri ise yukarıda kalmaktadır. Bu durumda gelen su yalnızca aşağıda yer alan dolabı döndürmekte, diğer dolaba yetmemektedir. Bu durumda yukarıdaki dolabın sahipleri aşağıda olan dolabın ocağına levhalar koyup suyu yukarı kaldırarak her ikisini de döndürmeyi sağlayabilir. Ancak su yetersiz kalıp iki dolap da dönmezse dolap sahiplerinin dolaplarını nöbetleşe kullanacağı kararı verilmiştir. Bir kişiye ait olan tamire muhtaç eski dolap bendinin başında, bir dolabın döneceği kadar yerde, başka birinin eski dolabı varsa, bendin sahibi, dolap sahibine bendi tamir etmeyi teklif edebilir. Dolap sahibi bentle alakam yoktur derse, bent olmadığında dolap dönebiliyorsa bendin tamirine yardım etmez, ancak dolap dönmüyorsa bentten yararlandığı kadar katkıda bulunmak zorunda olduğu ifade edilmiştir (Mustafa Vazıh Efendi, 2014: 43).

Mustafa Vazıh Efendi, yıpranan bir bent dolapların dönmesine hala imkân veriyorsa, buna rağmen dolap sahiplerinden biri diğerlerinden izin almadan ve onlara haber vermeden dolabın bendini çifte taş bent yaparsa diğer ortaklardan masraf talep edemeyeceğini belirtmiştir. Ancak ortak kullanım hakkı olan su üzerinde dönen dolapların bendi yıprandığında içlerinden söz sahibi olanlar suyun daha güçlü akmasını sağlamak için çifte taş bent yaptırırlarsa, topluluktaki herkes payına düşen miktarı ödemekle yükümlüdür. Ortak olarak kullanılan bir dolap bozulduğunda, ortaklardan biri diğer sorumlulardan ücreti geri almak şartıyla masrafını karşılayıp tamir ettirdiğinde diğer ortaklardan masraf payını isteyebilir. Mustafa Vazıh Efendi, bu pay ödenmezse masrafı yapanın suyu engelleme hakkı olduğuna dikkat çekmektedir (Mustafa Vazıh Efendi, 2014: 44).

Mustafa Vazıh Efendi, eskiden beri uygulanagelen tüm hususların sonrasında da aynı şekilde devam edeceğini

vurgulamaktadır. Bu konuda, ırmak üzerinde çalışan bir dolabın bendi karşı tarafta bir başkasının bağına kadar uzanıp ırmağın akışını tamamen keser ve o kişiye ait bağı bozup akarsa ve dolabın dönüşü kesintiye uğrarsa, dolap sahipleri tekrar set çekip, bendi yeniden o şahsın bağına kadar uzatabilir. Bir diğer örnekte ise, daha önce bağının nehre bakan kısmında yer alan dolaptan nöbet sırası geldiğinde bu zamana kadar ücretsiz olarak yararlanan bir kişiden sonradan dolabın diğer sahiplerinin nöbet sırası için ücret isteyemeyecekleri belirtilmiştir (Mustafa Vazih Efendi, 2014: 44).

Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin Yaşar'ın 1914 yılında tamamladığı "Amasya Tarihi" eserinde, Yeşilirmak ve üzerinde yer alan köprülerden bahsettiği bölümde, kentin ortasından akan ırmağın mart ayının başından itibaren suyunun çoğaldığından, şehri ve bağları su bastığından, bu ırmağın kentin ve kentlinin hayatı olduğundan bahsedilmektedir. İrmağın üzerinde yüzlerce su dolabının bulunduğu, bu sayede bütün bağların sulandığını söyleyen Yaşar, Amasya vadisinde dördü kagir, ikisi ahşap olmak üzere 6 adet köprü olduğunu belirtmiştir (Yaşar, 1986: 73).

Osman Fevzi Olcay, 1937 yılında tamamladığı "Amasya Şehri" adlı eserinde Çalac, Kızılca, Gölönü, Büyük Fabrika, Yağlayan, Mösyö Aşir, Tamburacıyan, Hacikyan, İki Irmak Çatı ve Boğaz adlı on adet un fabrikası olduğundan bahsetmiş, bu fabrikalarda büyük oranda buğday öğütülerek, unların Samsun ve İstanbul'a gönderildiğini belirtmiştir. Olcay aynı eserde, Amasya'nın Aksalur mevkiinden Zana boğazına kadar uzanan ve ırmağın her iki tarafında bulunan bağların ırmak üzerinde bulunan dolaplar vasıtasıyla sulandığını söylemiştir. Çark ve çember denilen bir çarktan oluşan dolapların, nehrin akış yönüne göre kurulup çemberin üzerine kovaların dizildiğini ve dolap döndükçe kovaların ırmaktan aldıkları suyu yukarı çıkarıp üstteki daha büyük bir oluğa döktüğünü, bu dökülen suyun ikinci bir oluk vasıtasıyla bahçelere çıktığını anlatmaktadır. Kış mevsiminde sökülen dolapların bir sonraki senenin baharında yeniden kurulmak üzere saklandığından bahsetmiştir (Olcay, 2014: 22).

Osman Fevzi Olcay'ın 1967 yılında yazılan "Amasya Hatıraları-Bildiklerim, Gördüklerim ve İşittiklerim ile Amasya" adlı bir diğer

eserinde Doğrakiye Medresesi bitişiğinde bulunan un değirmeninin şirvanlı-zadelerden Kazasker Sudur Ahmet Efendiye ait olduğunu; bu değirmen ve bitişiğinde bulunan “*Hacı Tuğrak Emir-i şikâr’a izafe edilen medreseyle, bu medresenin bânisi olan zatın türbesinin, Amasya Belediyesi tarafından yıkılarak arsasının satılıp, Ekrem adında bir şahsın üzerine geçirildiğini*” bildirmektedir (Olçay, 2014: 33). Olçay’ın “*Bağ-ı Helkis Mahallesi’nde Gölönü fabrikasının karşısında*” ifadelerinden bu mahallede yer alan ve fotoğraflarda görülen (Görsel 6) değirmenin Gölönü un fabrikası olduğu anlaşılmaktadır (Olçay, 2014: 57).

Menç (2014: 515) “Amasya’nın Su Dolapları” başlıklı yazısında, Haziran 1955 tarihli Amasya Sesi Gazetesi’nde Salim Özmen’in “Döner Dolap” başlıklı şiirine dikkat çekerek su dolaplarının şaire ilham kaynağı olduğunu belirtmektedir. Özmen, “*Feleğin mihnetini çemberine dolamış, Her dönüşte sızlanır, içini çeke çeke, Senelerce bağları, bahçeleri sulamış, řu bahtsız döner dolap, boynunu büke büke ...*” dizeleriyle kentin su dolaplarının çalışma şekline atıf yapmaktadır.

2.2.Avrupalı Seyyahların Amasya’daki Değirmenler ve Su Dolaplarına İlişkin Gözlemleri

Amasya’ya 19. ve 20. yüzyılda gelen seyyahlar anlatılarında su değirmenleri, su dolapları, su bentlerine ayrıntılı gözlemlerle yer vermiştir. Ancak bu anlatılara bakıldığında, genellikle kentin un üretimi, ipekböcekçiliği ya da kanallarla bağ-bahçelerin sulanmasına ağırlık verildiği, yapıların mimari özelliklerinin detaylandırılmadığı görölmektedir.

James Morier, “*A Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople in the Years 1808 and 1809*” başlıklı seyahatnamesinde Amasya Kalesi’nin bulunduğu kısımda kalıntıları inceledikten sonra manzaranın güzelliğinin tadını çıkarmak için ayaklarının altında kıvrılan nehre baktığından ve onun üzerinde çırpınan sayısız su çarkını gördüğünden bahsetmiş, kentte düz damlı çatıların yarattığı benzerliğin içinde cami minarelerinin farklılık kattığını, içlerinde en iyi yapının ırmak kenarında bulunan cami (II. Bayezid Camii) olduğunu belirtmiştir (Morier, 1812: 349).

Victor Fontanier, “*Voyages en Orient*” başlıklı seyahatnamesinde, Amasya'da ırmağın iki kıyısında da evlerin yer aldığını ve ırmak üzerinde yer alan iki köprüünün zarif bir işçilikle yapılmış olduğunu söylemiştir. İrmağın her iki kıyısında, kırsal kesimde olduğu gibi şehirde de at yardımıyla hareket ettirilen ve sulama amaçlı kullanılan çarkların bulunduğundan, bu çarkların yarıçapının çok büyük olması sebebiyle küçük dolum kapasiteli toprak kap kullanılması gerektiğinden bahsetmiştir. Bu dolapların sayısının Asya'nın diğer bölgelerinde yer alanlardan çok daha fazla olduğuna dikkat çekmiştir. İrmağın üzerinde yer alan su değirmenlerinin de Avrupa'daki değirmenlere oldukça benzer olduğunu ve aynı model üzerine inşa edilmiş olduğunu düşünmektedir. Değirmen taşının, Trabzon yolu üzerinde iki fersah uzaklıkta bulunan bir dağdan getirilen kireçtaşı ve kumtaşı breşinden yapılmış olduğunu söylemektedir (Fontanier, 1829: 235-236).

Henry John Van-Lennep, “*Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*” başlıklı seyahatnamesinde, maiyetindekilerle birlikte ırmağın üzerindeki bir taş köprüden geçerken, ırmağın yukarısında ve aşağısında, akan suyun etkisiyle hareket eden çok sayıda çarkın dut bahçelerini sulamak amaçlı suyu ırmağın kıyısına taşıyarak çalışmakta olduğunu gördüklerini ve hayretler içerisinde kaldıklarını belirtmiştir. Bu sulama amaçlı dolapların, aynı zamanda un değirmenleri ve ipek fabrikaları için de kullanıldığını eklemiştir (Van-Lennep, 1870: 86).

Heinrich Barth, “*Reise Von Trapezunt Durch Die Nördliche Halfte Klein-Asien Nach Scutari Im Herbst*” başlıklı seyahatnamesinde Klein eşliğinde Krug'un kozaları ayırmak için inşa ettirdiği yeni büyük ipek evini ziyaret ettiğini yazmıştır. Freiburg'daki varlıklı ipek tüccarı Metz'in temsilcisi olan Krug'un yaptırdığı fabrikanın önemli bir girişim olduğunu ve genişlemeye devam ettiğini söyleyerek, bu yapının hemen yanına bir değirmenin yeni inşa edildiğini de belirtmiştir. Yorulmak bilmeyen girişimci Almanların işletmeleri için nasıl çalıştığını görmekten memnuniyet duyduklarını da sözlerine eklemiştir. Krug'un nehrin akışını kısıtlayarak nehrin üzerine yerleştirdiği büyük çarkların

dönmesini sağlamak ve suyu kendi değirmeni için tutmak isteyince yerel halktan şiddetle karşı çıkanlar olduğunu, Krug'un büyük zorluklara ve tehditlere maruz kaldığını da söylemektedir (Barth, 1860: 28, 36-37).

Amasya'da su sıkıntısı olmadığını belirten Perrot, Edmond ve Delbet, "*Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie*" eserinde, şehrin yukarı kısımlarında kalan mahallelere dağlardan gelen su kaynaklarının yayıldığını, kentnin daha aşağı kısmında yer alan hamamların, camilerin, çeşmelerin su ihtiyacının ise su dolapları sayesinde ırmaktan alınan suyun geniş kanallara aktarılmasıyla giderildiğini belirtmiştir (Perrot, Edmond, & Delbet, 1872: 366).

İngiltere'nin Trabzon konsolosu olarak görev yapan William Gifford Palgrave'in Amasya ve çevresine ait raporunda aktardığına göre, Amasya'da da Suriye'nin Hama şehrinde olduğu gibi, ırmak suyunu tarla ve bahçelere taşımak için su dolapları olduğu yazılmıştır. Su gücüyle çalışan değirmenlerin varlığından bahseden Palgrave, bu değirmenlerden ikisinin diğerlerine göre kapasitesinin daha yüksek olduğundan bahsetmiştir. Bu değirmenlerden birinin Alman Stroh adlı bir ticaret konsolos yardımcısına, diğerinin ise Marsilyalı bir tüccar olan Imbert'a ait olduğunu söyleyen İngiliz konsolos, bu iki yabancı ticari temsilcinin Amasya'da ipek ipliği, un üretimi ve diğer ticari işlerle ilgilendiğini bildirmiştir (Tuzcu, 2007: 246).

Albert Gabriel, "*Monuments Turcs d'Anatolia Amasya, Tokat, Sivas*" başlıklı kitabında, Amasya'da ırmağın akış yönünün, rıhtımlar arası çekilen setlerle baraj oluşturularak düzenlendiğini, ırmak kıyısı boyunca ahşap temeller üzerinde yükselen değirmenlerin var olduğunu ve eski dolapların suyun taksimini yaptığını yazmıştır (Görsel 7-8) (Gabriel, 1934: 3).

2.3.Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerinde Amasya'daki Su Yapılarına İlişkin Belgeler

1865 yılında Amasya idari yapısı ve ıslahı hakkında yazılan raporda, ırmağın bir kıyısının atıklarla doldurularak Amasya'nın döküntü alanı gibi kullanıldığı belirtilmiş ve bu durumun çeşitli

hastalıklara sebep olması üzerine, zenginler tarafından satın alınan dükkanların arsalarının bedeli ile sahile boylu boyunca kagir bir set çekilip üzerine bir uçtan diğerine ağaçlar dikilip güzel manzaralı bir gezinti yeri oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Şehirde lağım adeti olmadığından pis su ve atıkların sokakların üzerinden akmakta olduğu, bu sebeple kötü kokulu havadan hastalıklar meydana geldiği belirtilmiştir. Bu duruma çözüm olarak her mahalleye lağım inşaa edilerek sokaklar kurutulmuş, açıktaki kaynak sular için kanallar yapılarak üzeri kapatılmıştır. Irmağın üzerinde yer alan harap haldeki üç köprüden ikisi yeniden inşa edilmiş olup, diğerinin ise suların azaldığı vakit yapılacağı bildirilmektedir (BOA. MVL, 706/33).

1874 tarihinde ırmak taşması sonucunda hükümet konağının önünde birbirine yakın olan iki ahşap köprü yıkılmış olup, taşkın bu köprülerin aşağısında üç adet değirmeni bütünüyle yıkıp harap ettiği, o mahallede yaşayanların mahsur kalmasına, memurların da karşıda yer alan dükkân ve hanelerden işlerini yürütmesine neden olduğu belirtilmektedir. Bu köprülerin üst tarafında yer alan kagir köprünün (Alçak Köprü) ise nehrin suları yükseldiğinde sular altında kalmasının, o kısımda köprüyü kullanan haneleri zor durumda bırakması sebebiyle üzerine bir ahşap köprü (Görsel 9-10) daha yapıldığını, yapımı üzerinden yaklaşık sekiz dokuz sene geçmesi ve mukavemetinin sağlam olmaması nedeniyle endişe edilen köprünün bu selle birlikte sular altında kaldığı ve o kıyıda yaşayan halkın mahsur kaldığı belirtilmektedir. Hatta bu taş köprünün ilerleyen dönemlerde taşkın riskini azaltacağı düşüncesiyle ayaklarının yıktırılması da istenmektedir. Bu sebeplerden ötürü yeni bir köprü yapımı için gerekli meblağın karşılanmasına karar verilmiştir (BOA. ŞD, 1782/16).

1877-1878 yıllarında Osmanlı Rus savaşının sosyal, siyasal ve ekonomik etkilerinin sonucunda II. Abdülhamid, 29 Ağustos 1880 tarihinde tüm vilayetlere bir irade göndererek, vilayetlerin içerisinde bulunduğu durumun tespit edilerek bir rapor halinde sunulmasını istemiştir. Sivas Valisi İsmail Hakkı Paşa'nın talebi üzerine Amasya Sancağı Mutasarrıfı Es-Seyyid İsmail İzzet Bey,

Amasya Sancağı'nın ihtiyaçlarını tespit ederek acil yapılması gerekenleri listelemiştir. Bu raporda acil olarak yapılması gereken işlerden birisi de Yeşilirmak'ın temizlenmesidir (şahin, 2007: 221-223). şahin'in aktardığı Amasya Sancağı Raporu'nda; ırmak yatağının zamanla dolması sebebiyle ırmak taşkınlarının gerçekteştiği, ırmak boyunca tüm evlerin, binaların, Sultan Bayezid Camii ve imaretinin, medreselerin, vakıf ve devlet binalarının sular altında kaldığı, bağ ve bahçelerin de sular altında kalarak ürünlerin alınamadığı, halkın bu sebeple ekonomik zarara uğradığı bildirilmektedir. Değirmenler için nehrin iki tarafına da zamanında düşünülmeden yapılan taş bentlerin, suyun akışını engellemesi yüzünden bu zararın en büyük sebebi olduğu da belirtilmiştir. O seneki taşkında ırmak üzerindeki büyük bir köprü ile bir değirmenin yıkıldığını, diğer iki köprünün ise tamire ihtiyaç duyacak kadar harap olduğunu da bildirmektedir. Abidin Paşa'nın Sivas Valiliği esnasında bir başmühendis getirilip, ırmak üzerinde değirmenler için yapılmış olan taş bentlerin, su taştığında alınmak üzere tahtadan yapılacak bentlere dönüştürülmesine teşebbüs edilmiştir. Ancak ırmağın temizlenmesi ve eski haline getirilmesi için yalnızca bentlerin değiştirilmesinin yeterli olamayacağı belirtilmektedir (şahin, 2007: 223-224).

H. 1306 (M. 1888) tarihli Sivas Vilayeti Salnamesi'nde dokuz fabrika ve altmış yedi değirmen olduğu belirtilmektedir. şehrin ortasından geçen ırmağın üzerinde bulunan çok sayıda dolap vasıtasıyla kaliteli arazi, bağ ve bahçelere su sağlandığı ve bu ırmakta balık avlandığı yazılmıştır. Bahar geldiğinde ırmağın taşarak binaları, mescidleri, cami-i şerifi ve bağ ve bahçeleri tahrip ettiği, kentte çok sayıda un fabrikası ve bir adet kibrit fabrikası bulunduğu bildirilmektedir (Tuzcu & Tuzcu, 2015: 253).

1903 yılının mayıs ayında taşkın sebebiyle su ve mahalle yollarının, bazı hane duvarlarının ve suyun ulaştığı şose yolun tahrip olduğu belirtilmektedir (BOA. Y. A. HUS, 450/46). 1909 tarihli belgede ise Hükümet Dairesi, postahane, hapishane ve Bağhelkis mahallesinde yaşayan halkın karşıya geçebilmesi için inşa edilmiş ahşap köprünün zamanla harap hale gelmesi ve sular yükseldiğinde karşıya geçmeye cesaret olunamadığı için

köprünün yenilenmesi gerektiği, ancak gerekli meblağı Amasya Belediyesi'nin de halkın da toplayacak gücü olmadığından Hükümet Dairesi önünden daha önceden yapılan kagir ayaklara dayandırılarak inşa edilen ahşap köprünün yıkılmadan önce yeni köprü projesinin kabul edilmesi istenmektedir (BOA. T, 1360/417). 1913 tarihli yazıda, Hükümet Dairesi önünde yer alan ahşap köprünün zamanla kullanılamayacak hale gelmesi üzerine yeni bir demir köprünün inşası uygun bulunmuştur (BOA. DH. İD, 40/14).

1940 yılı Nisan ayında taşan ırmağın bağ ve bahçelerin sular altında kalmasına neden olduğu, zamanında çıkamayan insanların ağaçlara, böcekhanelere ve evlerin damlarına tırmanarak hayvanları ile mahsur kaldıkları, bu durum karşısında ağaç, tahta ve boş benzin varilleri ile sal benzeri taşıyıcılarla insanların kurtarılmaya çalışıldığı, Samsun'dan sandallar getirildiği bildirilmektedir. Raporu yazan müfettiş, bu tarihte meydana gelen su taşkınının benzerlerinin, Yaşar'ın "Amasya Tarihi" eserinin dördüncü cildinde okuduğu bir kayda göre H. 1088 (M. 1677/1678) tarihinde ve ihtiyarların rivayetlerine göre H. 1290 (M. 1873/1874), H. 1295 (M. 1878) senelerinde yine böyle büyük seylaplar olduğunu ve yine aynı mahallerin bu günkü gibi suların istilasına maruz kaldığını belirtmektedir. Yeşilirmak ve bir noktada bu ırmağa dökülen Kelkit, Tersakan, Çekerek, Deli Çay sularının bu taşkınlığa meydan vermeyecek bir hale koyulmaları için Nafia Vekaleti'nin uzmanlarının tedbir almaları gerektiğini belirtmektedir (BCA. 30-10/117-818-12).

1942 yılında Yeşilirmak üzerinde bazı şahısların kendi fabrikalarına su sağlama amacıyla ırmak üzerinde yapmış oldukları bentlerin ırmağın serbest akışına mani olması ve tarla ve bahçelere taşarak zarar verdikleri gerekçesi ile kaldırılması istenmektedir. Irmak üzerinde mevcut fabrika ve değirmenler ile bağ ve bahçelerin su alması için bir kısmı taş, bir kısmı ağaçtan yapılmış 96 adet bent bulunduğu belirtilmektedir. Bu bentlerden Pazarzade Hulusi ailesine ait Kızılca fabrikası, Avni Atabay ve şeriklerinin Çağlıyan fabrikası, Başkayman ve şeriklerinin Gölönü fabrikası, Mebus Nafiz ve kardeşi Sıtkı Aktin ve şerikleri

Yeşilirmak Fabrikası, Kazım Kılıç'ın İrmakçatı fabrikası, Asaf'a ait kara değirmen bentlerinin ırmak suyunun akışına mani olduğu, özellikle Yeşilirmak ve Gölönü fabrikalarının bentlerinin acilen kaldırılması gerektiği karar alınmıştır. İrmağın suyundan Amasya ve civarındaki bahçelerin sulanmasında istifade edildiği gibi, su kuvvetinden istifade edilmek sureti ile Şehir içinde ve civarında değirmenlerin kurulmuş olduğu ve gerek sulamaya lüzumlu gerekse değirmenlere icap eden suyun elde edilebilmesi için ırmak yatağında arzani kabartıcı bentlerin yapılmış olduğu, bu bentlerin ırmağın umumi meylini azaltması ve suyun sürüklenme gücünü küçültmesi yüzünden, bahçelere kadar sürüklenerek gelen maddelerin yavaş yavaş buralarda teessür ettiği ve dere yatağının seneden seneye dolduğu ve bu sebeple bentler ırmaktan tamamen kaldırılmadıkça Şehir ve bahçelerin her sene sular altında kalacağı tespit edilmiştir. Sulama mevsimi sona erince, ırmak yatağındaki bentlerin kaldırılmasına karar verilmiş, bentlerin bir kısmı kaldırılmasına rağmen Amasya Mebusu Nafiz ve ortaklarına ait taş bent olarak anılan bent ile Amasya Ticaret Odası Reisi ve Halk Partisi Vilayet İdare Heyeti Azasından Őirvanlı Yasin'e ait taş bendin yıktırılmadığı anlaşılmıştır. İrmağın su güzergahını tıkayarak engelleyen bu bentlerin kaldırılması için Amasya Valiliği'ne dilekçe yazılmıştır (BCA. 30-10/156-97-5).

Sonuç

Yapılan bu çalışmada, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında Amasya kentinin dönüşümüne etki eden tüm faktörler sonucu ortadan kaybolan su dolapları, su değirmenleri ve su bentleri incelenmiş olup, söz konusu yapıların o dönemlerdeki toplumsal ilişkilere, ekonomik faaliyetlere ve yapılı çevreye olan etkileri; resmi kayıtlar, seyahatnameler ve yerel kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda irdelenmiştir.

Amasya'da ırmak üzerinde yer alan su yapıları, genel olarak taş malzeme yerine ahşap malzeme kullanılarak inşa edilmiş ve estetik kaygılardan ziyade işlevsel özellikleri önceliklendirilmiştir. Örneğin; bu yapıların kolayca sökölüp takılabilen, gerektiğinde çıkarılarak ırmağın akışına yapılan müdahaleyi sonlandıran nitelikte olması gözetilmiştir.

20. yüzyılın ortalarına kadar ırmak vadisinin verimli alüvyon çökel alanlarında gelişen bağ ve bahçelerle çevrili olan kent, Yeşilirmak üzerindeki su dolapları sayesinde arazilere su temini sağlamıştır. Su gücünden yararlanarak ırmak kenarında kurulan değirmenler üretim hacminin artmasını sağlamış olup, un, ipek ve deri üretimi için kullanılmıştır. Bu değirmenlerde üretilen un miktarının yalnızca yerel halkın ihtiyacını karşılamakla kalmayıp Samsun'a ve İstanbul'a gönderilmesi de üretim hacminin ne denli artış gösterdiğini ortaya koymaktadır.

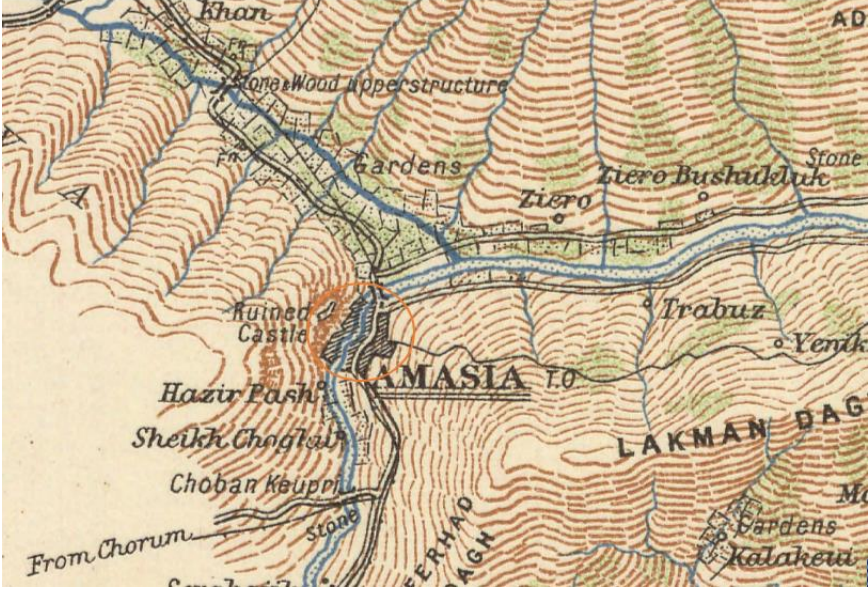
Teknolojideki gelişmelerle su değirmenleri önemini yitirmiş, yerlerini donanımlı fabrika yapılarına bırakmıştır. İrmakta suyun birikmesine neden olarak suyun akışına engel olan bentler taşkınlarla sebep olarak ürünlerin zayi olmasına, yerel halk arasında da gerilimlere sebep olmuştur. Değirmenlerin kullanımının terk edilmesi ve bağ-bahçe arazilerinin yerleşim alanlarına dönüşmesi sonucunda su teminine gerek kalmadığından su dolapları da terk edilmiş ve kullanılmamıştır.

Sonuç olarak; bu çalışmada ele alınan su yapılarının, günümüzde var olmamakla birlikte 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında Amasya kentinin mimari tarihi, ekonomisi ve toplumsal ilişkileri açısından belirli bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

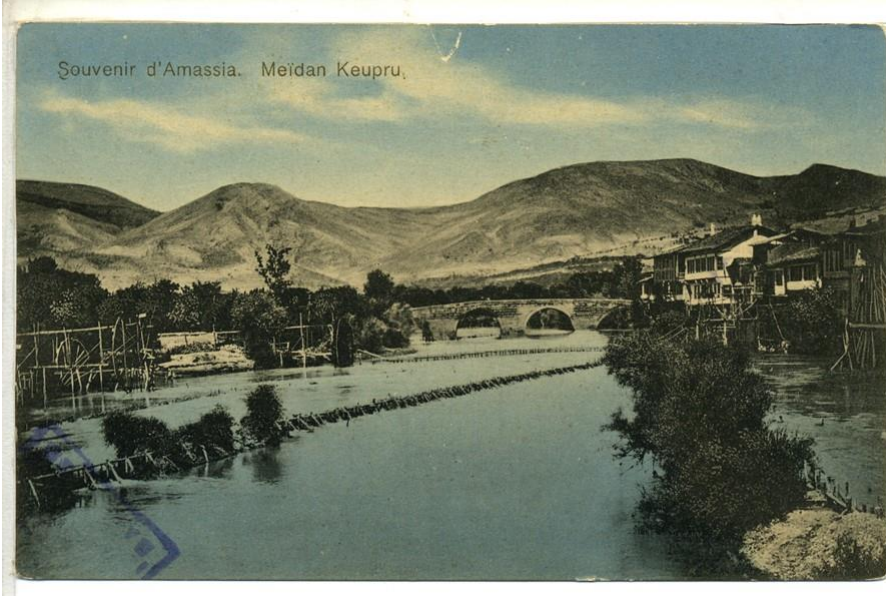
Teşekkür

Arşivlerde yer alan görsellerin bu çalışmada kullanımları hususunda gerekli izinleri sağlayan; Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Millet Yazma Eser Kütüphanesi Ali Emiri Tarih Koleksiyonu yetkililerine, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Varlıkları Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, Atatürk Kitaplığı Koleksiyonu yetkililerine ve *Fonds Albert Gabriel INHA, Médiathèque du patrimoine et de la photographie* Dijital Arşivi yetkililerine teşekkürlerimi sunarım.

Görseller

Görsel 1: Amasya kentinin ırmak ile ilişkisi, *Eastern Turkey in Asia*. Amasya-Tokat adlı 1901 tarihli haritadan, 3 numaralı paftadan düzenlenerek © Great Britain. War Office. Intelligence Division. I.D.W.O. no. 1522. CC BY-NC, Erişim 30 Temmuz 2019. (<https://geodata.mit.edu/catalog/princeton-v692t790q>)

Görsel 2: Irmak üzerinde yer alan su yapıları ve bağ-bahçe alanları © İBB Atatürk Kitaplığı, Krt_000538, *Souvenir d'Amassia. Maidan Kepru*, Ardaches Querkecelian

120

Görsel 3: Amasya Minyatürü, “*Musavver Sefâretnâme-i İran*” (Resimli İran Sefâretnâmesi), Bozoklu Osman Şakir, 1811 ©

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Tarih Koleksiyonu, 822 numara, 44b-45a

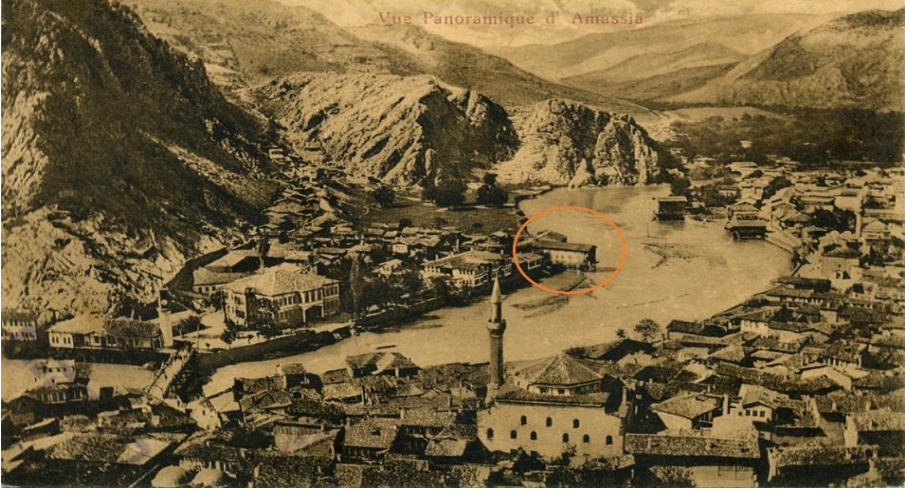

Görsel 4: Amasya II. Bayezid Camii şadırvanı kubbe eteğinde bulunan minyatürde yer alan su dolabı benzeri figür ve değirmen tasviri, Zileli Emin, 1872 © 01.02.2011 tarihinde yazar tarafından çekilen fotoğraf

Görsel 5 Merzifon Karamustafa Paşa Camii şadırvanı kubbe eteğinde bulunan minyatürde yer alan su dolabı tasvirleri, Zileli

Emin, 1875 © 02.01.2015 tarihinde yazar tarafından çekilen fotoğraf

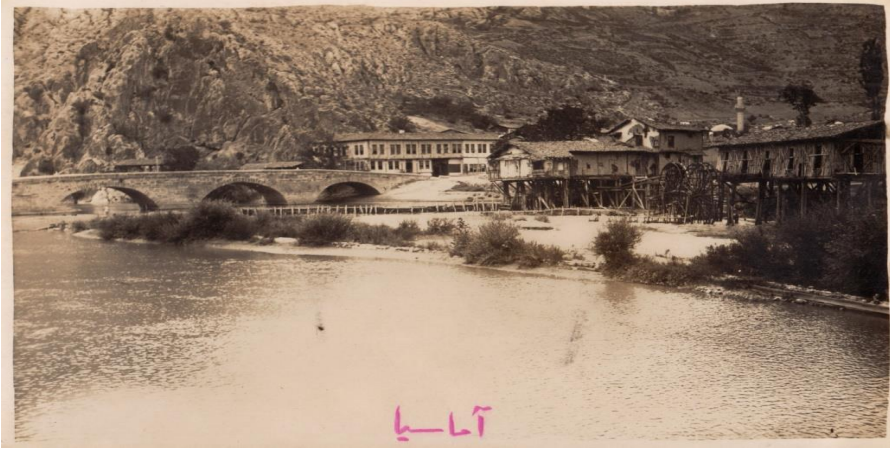
Görsel 6: Gölönü un fabrikası ve Yeşilirmak üzerinde yer alan diğer değirmenler © İBB Atatürk Kitaplığı, Krt_002218, *Vue Panoramique d'Amassia*, Ardaches Querkkecelian

122

Görsel 7: Yeşilirmak üzerinde su dolabı, su değirmeni ve bentler © Ministère de la Culture (France), Fonds Albert Gabriel INHA,

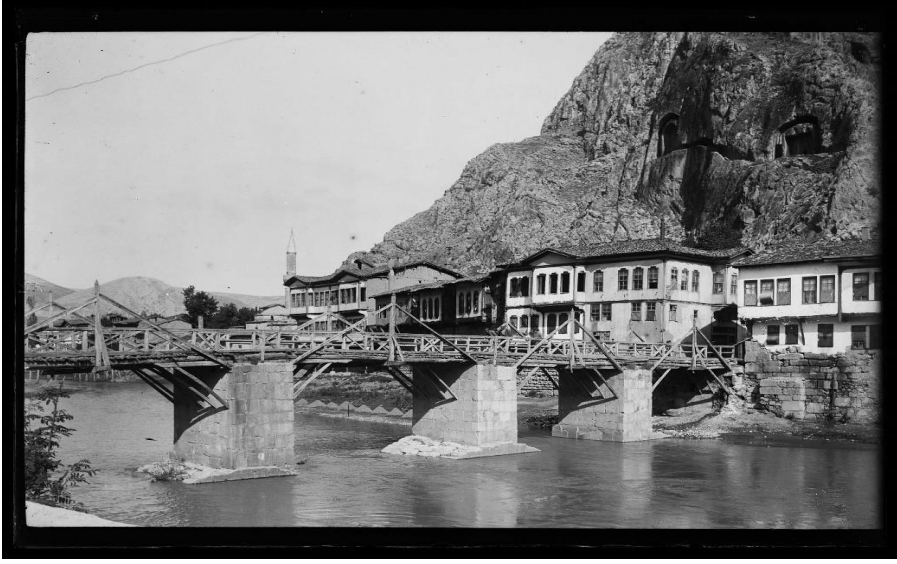
Médiathèque du patrimoine et de la photographie, tous droits réservés, diffusion RMN-GP

Görsel 8: Kunç Köprü yakınında bulunan değirmenlerin, su dolaplarının ve bentlerin görünümü © İBB Atatürk Kitaplığı, Krt_016530, Amasya Yeşilirmak

Görsel 9: Alçak Köprü yakınlarında yer alan bentler © İBB Atatürk Kitaplığı, Krt_000997, *Souvenir d'Amassia. Altchack Keupru*, Ardaches Querkkecelian

Görsel 10: Alçak Köprü üzerine inşa edilen ahşap köprünün görünümü © Ministère de la Culture (France), Fonds Albert Gabriel INHA, Médiathèque du patrimoine et de la photographie, tous droits réservés, diffusion RMN-GP

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.) 40/14, H-16-05-1331, 1- Amasya'da yapılacak pazar mahalli ile Yeşilirmak Köprüsü'nün inşaat masraflarının mahalli idareye aid olduğu.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.) 706/33, H-29-11-1281, Amasya idari yapısı ve ıslahı hakkında cevaben mutasarrıfının şukkası. (27. Anadolu)

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.) 1782/16, H-08-06-1291, Amasya vasatından cereyan eden nehrin hedm etmiş olduğu kargir ve ahşap köprülerin tamiri hususuna dair. (Sivas 1)

Ticaret Nafia, Ziraat, Orman, Meadin Nezaretlerine aid Evrak (T.) 1360/417, Nafia İdaresi

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS.) 450/46, H-20-03-1321, Amasya kasabasında meydana gelen sel felaketinin

tahribat ve hasarlarının tafsilatına dair Sivas Vilayeti'nden gönderilen telgraf.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, BCA, 30-10/117-818-12, 29.04.1940, Amasya'da Yeşil ırmağın taşması üzerine meydana gelen tahribat hakkında rapor.

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, BCA, 30-10/156-97-5, 24.04.1942, Yeşilirmak üzerinde, bazı kişilerin fabrikalarına su sağlamak için yaptıkları bentlerin verdikleri zarardan dolayı kaldırılması.

Kaynakça

Barth, H. (1860). *Reise Von Trapezunt Durch Die Nördliche Halfte Klein- Asien Nach Scutari Im Herbst 1858*. Gotha: Justus Perthes.

Bir, A., Acar, M. ř., & Kaçar, M. (2012). *Anadolu'nun Değirmenleri*. İstanbul: YEM Yayın.

Danış, İ. (2017). *Evezahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik/ Esâmî-i Büldân (Değerlendirme ve Metin)*. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

de Miranda, A. (2006). *Water Architecture in the Lands of Syria: The Water-Wheels*. Doktora Tezi, London: University of London.

Doğaner, M. S., & Tuncel, M. (1989). Amasya'da Turizm: Coğrafi İmkânlar, Sorunlar ve Öneriler. *Coğrafya Araştırmaları*, 1(1), s. 47-68.

Evliya Çelebi. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Fontanier, V. (1829). *Voyage en Orient, Entrepris par ordre du Gouvernement Français de l'année 1821 à l'année 1829*. Paris: Librairie Universelle.

- Gabriel, A. L. (1934). *Monuments Turcs d'Anatolia Amasya, Tokat, Sivas* (Cilt 2). Paris: E. de Boccard.
- Göztaş, İ., Doğanbaş, M., Özdemir, C., & Mesci, Y. (2017). *Amasya Su Yapıları*. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- İbn Battûta, E. (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi I* (Cilt 1). (A. Aykut, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mays, L. W. (2010). A Brief History of Water Technology During Antiquity: Before the Romans. L. W. Mays (.) içinde, *Ancient Water Technologies*, Springer, s. 1-28.
- Menç, H. (2014). *Tarih İçinde Amasya*. Ankara: T. C. Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Morier, J. (1812). *A Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople in the Years 1808 and 1809*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row.
- Mustafa Vazih Efendi. (2014). *Amasya Fetvaları ve İlk Amasya Şehir Tarihi (Belabilü'r-Rasiye fi Riyaz-ı Mesaili'l-Amasiyye)*. (A. R. Ayar, & R. O. Özel, Yay. Haz.) Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları No: 15.
- Olca, O. F. (2014). *Amasya Hatıraları "Bildiklerim-Gördüklerim-İşittiklerim ile Amasya"*. (T. Böcekçi, & M. H. Seçkiner, Çev.) Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Olca, O. F. (2014). *Amasya Şehri*. (H. Küççük, & K. Altunbaş, Çev.) Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları No: 14.
- Osman Şakir Efendi. (1811). *Musavver Sefâretnâme-i İran*. Millet Genel Kütüphanesi (Ali Emirî 822).
- Özbay, E. (2012). *Asi Nehri Üzerindeki Su Yapıları: Nauralar*. Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Perrot, G., Edmond, G., & Delbet, J. (1872). *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*. Paris: Librairie de Firmin Didot Freres.

- Sezer, M. (2019, Temmuz). XVI. Yüzyılda Ilıca (Köstendil) Kazası Değirmenleri. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 8(1), s. 113-139.
- Strabo. (1961). *The Geography of Strabo Volume V: Books 10-12 Loeb Classical Library 211*. (H. L. Jones, Çev.) Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- şahin, S. (2007). Amasya Sancağı Raporu. Y. Bayram (Ed.) içinde, *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Amasya: T. C. Amasya Valiliği, s. 221-235.
- Tuzcu, A. (2007). *İlkçağlardan Cumhuriyete Seyahatnamelerde Amasya*. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Tuzcu, A., & Tuzcu, K. (2015). *Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Salnamelerde Amasya 1870-1930*. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Uz Taşkesen, A. N. (2011). Amasya II. Beyazıt Camisi şadırvanı Duvar Resimlerinin Restorasyonu ve İkonografik Çözümlemesi. *Vakıflar Dergisi* (35), s. 177-190.
- Van-Lennep, H. J. (1870). *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*. London: John Murray.
- Vitruvius. (2005). *Mimarlık Üzerine On Kitap* (Dördüncü Baskı). (S. Güven, Çev.) Ankara: şevki Vanlı Mimarlık Vakfı.
- Yardım, A. (2004). *Amasya Kaya Kitabesi*. Ankara: T.C. Amasya Valiliği Kültür Yayınları.
- Yaşar, A. H. H. (1986). *Amasya Tarihi I (Mukaddime)*. (A. Yılmaz, & M. Akkuş, Sad.) Ankara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları No:1.